

EESTI KEELE KAJA

HELMICH FICKE KAUBARAAMATUS 1536–1542

JÜRI KIVIMÄE

Sissejuhatus

Eesti vana kirjakeele senitundmatute tekstide avastamist tuleb tänapäeval pidada ebatõenäoliseks, kuigi ootamatuid leide ei saa mõistagi välistada. Kolmveerand sajandit tagasi oldi Eestis täis optimismi, mille oli põhjustanud Wanratti-Koelli katekismuse katkendite avastamine ja selle ajal 1935. aastal toimunud raamatuaasta tähistamine. Paul Johansen kirjutas siis: „... peame nüüd ja edaspidi mitte enam ootama jääma õnnelikku juhust, vaid süstemaatiliselt kõigest jõust edasi töötama, et teha uusi avastusi ja laiendada oma seniseid teadmisi” (Johansen 1935: 433). Siirale üleskutsesele vaatamata pole möödalinud aastakümnetel tehtud suuri avastusi, mis kõigutaksid Kullamaa palvete või Wanratti-Koelli katekismuse prioriteete.

Pessimistlik nentimine kehtib esmajoones eestikeelsete seotud tekstide osas, mis pärinevad kas XV sajandi lõpust või siis XVI sajandist, seega ajast, mida võiks tinglikult nimetada katekismuseajastuks. Järgneval XVII sajandil, nii Rootsi kui ka Poola ajal, kasvas eestikeelsete tekstide sagedus olulisel määral. Ainuüksi eesti keelt sisaldavate trükiste arv ulatub XVII sajandil paarikümne nimetuseni, kõiki eestikeelseid käsikirjalisi tekste on raske kokku arvata. Kui aga silmas pidada asjaolu, et Eesti alal suheldi XVI ja XVII sajandil mitmes keeles, siis on loomulik, et mingi osa suulisest kommunikatsioonist pandi kirja ning eestikeelseid lausungeid sattus saksakeelsesesse teksti. Sel moel sattus eestikeelseid tekste, üksikuid lauseid ja sõnu rootsiaegsetesse kohtuprotokollidesse ning need leiud avaldas Paul Ariste juba 1936. aastal (Ariste 1936: 1–14, 42–46). Lisada võib, et üksikuid eestikeelseid lauseid ja sõnu esineb ka Tallinna XVI sajandi teise poole kohtumaterjalides, mida eesti vana kirjakeele seisukohalt pole süstemaatiliselt läbi vaadatud.

Kuid XVI ja XVII sajandi kohtuprotokollide kõrval on veel üks allikaliik, ja nimelt Tallinna XVI sajandi kaupmeeste arveraamatud, mis väärivad keeleajaloo seisukohalt enam tähelepanu, kui neile seni osaks on saanud. Asjatundjatele pole teadmata, et Tallinna Linnaarhiivis säilib väga esinduslik kollektsioon XVI sajandi hansakaupmeeste raamatuid, arveid ja kirjavahetust, mis on unikaalne kogu Läänemereruumi ulatuses ning vast isegi laiemalt n-ö põhja pool Alpe. Kaks Tallinna hansakaupmeest – Helmich Ficke († 1542) ja Jasper Kappenberg († 1569) – olid tuntud oma ulatuslike ärisidemete poolest eesti talupoegadega. Kaubanduse seda valdkonda on nimetatud talupojavoõi ka sõbrakaubanduseks. Eesti kultuuriloos peetakse sõbrakaubanduseks enamasti soomlaste ja eestlaste vahelist traditsioonilist rannakaubandust, mis püsis veel 1930. aastateni välja (Vilkuna 1964: 6–19; Elstrok 1999). Sõbrakaubandus ulatub aga tagasi keskaega ning sellest tunnistab ka asjaolu, et Tallinna saksa kaupmehed kutsusid XVI sajandil mõningaid talupoegadest

püsiandesid keskalamsaksa keeles eesti algupära laensõnaga *söbber*, *söbbers* (Johansen, Mühlen 1973: 384; Kivimäe 1992: 244–245). Tallinna XVI sajandi kaubanduse nimekas uurija Gunnar Mickwitz (1906–1940) arvas suurkaupmeeste ja talupoegade vahelise kaubanduse tervikuna rajanevat sõbrasüstee-mile (Mickwitz 1938: 30). Tema uurimistöö jätkaja Vilho Niitemaa (1917–1991) kaldus seevastu pidama kaupmeeste vahekorda „sõpradega” erinähtuseks, mis kehtis Tallinna kaubandusliku tagamaa äärealadel (Niitemaa 1952). V. Niitemaa arvestuste kohaselt oli eelmainitud Jasper Kappenbergil enam kui 13 *söbbers* 11 külas Viljandimaal, Järvas ja Virus, kuid talupoegadest „sõpru” oli ka Jasper Umminckhusenil, Tonnies Smidtil, Jasper Reyeril jt Tallinna suurkaupmeestel (Niitemaa 1952: 242).

Kaupmees Helmich Ficke

Helmich Ficke oli XVI sajandi algupoole Tallinna suurkaupmees, kelle äri-sidemed talupoegadega olid teadaolevalt vast kõige laiaulatuslikumad, kuigi tema kaubanduslikes võlaraamatuis me talupoegadest kundede „sõpradeks” nimetamist ei leia. Ficke päritolust ja elukäigust on vähe teada. Mickwizti järgi oli ta Tallinna sisse rännanud ilmselt Saksamaalt, varaseimad teated temast on 1507. aastast, mil Tallinna kaupmees Sorgies Hulderman andis talle oma tütre naiseks ning kaasavaraks 50 sälitist rukkeid, 5 sälitist linna-seid ja prii kosti (Mickwitz 1938: 16). Ilmselt võib kaasavara käsitleda ka äri-lise algkapitalina, kuid iseseisvaks kaupmeheks sai Ficke usutavalt 1510. aastal ning 1513 võeti ta ka Tallinna kodanikuks. Kahe abielu jooksul oman-das Ficke Tallinna südames, Vanal turul mitu maja. Ficke suri 1542. aasta jõulude aegu ja jättis maha neli poega ja neli tütart.

Helmich Ficke järelejäänud kaubanduslik arhiiv on Tallinna Linnaarhiivis üks silmapaistvamaid: sinna kuuluvad 9 arveraamatut, rohkelt lahtisi arveid ning suur, kuid mitte täielik kirjakogu. Ficke arveraamatute esimene teaduslik kasutaja oli nähtavasti 1920. aastate keskel Tallinna linnaarhiivaari abi Paul Johansen. Tema väljakirjutused Ficke võlaraamatust Pärnu jõe kaldail elanud talupoegadest kundede kohta sisaldasid terve rea Tori ja Vändra kandi külade esmamainimisi aastatest 1515–1516.¹ Ficke võlaraama-tutes sisalduv rikkalik andmestik kaubasidemete kohta Soome ja Rootsi ala-dega paelus 1930. aastail soome ajaloolase Gunvor Kerkkoneni (1903–2002) tähelepanu. Helmich Ficke kahe võlaraamatu (TLA, A. f. 17 ja 22) läbitöötamisel saadud üksikasjalist andmestikku kasutas Kerkkonen reas uurimustes, eriti aga 1977. aastal ilmunud teoses soome ja rootsi talupojapurjetajate rei-sidest Tallinna (Kerkkonen 1977; vt ka Kerkkonen 1959). Nii said Tallinna hansakaupmehe võlaraamatud Soome vanema asustus- ja kohaajaloo hinda-matuks allikaks.

Veel enne Kerkkoneni teoste ilmumist oli Niitemaa avaldanud oma uuri-miskokkuvõtted Ficke kaubasuhetest Eesti alal ja tõdenud, et Helmich Fickel oli peamiselt Läänemaal ja Pärnu komtuurkonnas 274 talupoegadest kundet kokku 172 „talust” (Niitemaa 1952: 238). Aastatel 1512–1516 oli kaupmehel Saare-Lääne piiskopi valdustes, Pärnu-Jaagupi (endine Korbe), Märjamaa ja Velise kihelkondades 16 kundet 12 „talust”, Saare-Lääne toomkapiitli dekaa-

¹ P. Johanseni teated on publitseeritud töös: Stackelberg 1926: 207–208.

ni Johannes Kieveli valdustes 31 kundet 19 „talust”, Pärnu komtuuri valduses olevas Tori kihelkonnas 11 kundet 8 „talust” ning Läänemaa vasallide Üxküllide läänivaldustes Vigala kihelkonnas koguni 129 kundet 69 „talust” (Niitemaa 1952: 238). Hiljem oli Fickel kundesid ka Järvas, Harjus ja Virus. Niitemaa mainis kord nende ridade autorile oma kavatsust kirjutada suurem uurimus Helmich Ficke kaubanduslikust ettevõttest, kuid ta ei jõudnud seda mõtet oma eluajal realiseerida.

Niitemaa innustas 1970. aastate keskel siinse kirjutise autorit uurima Tallinna hansakaupmeestest järelejäänud kaubaraamatuid ja kirjavahetust. Järgnevas arhiivitöös õnnestus mul neil aastatel identifitseerida veel üks Helmich Ficke kaubanduslikku arhiivi kuulunud võlaraamat (TLA, A. f. 38) aastatest 1536–1542,² mida ilmselt on täitnud Ficke kaubasell, keda pole siiski õnnestunud nimeliselt identifitseerida. Selle võlaraamatu sissekannete transkribeerimine, dateerimine, abreviatuuri avamine ja tõlgendamine osutus väga aeganõudvaks ja keeruliseks tööks, mis ei sobi tavapäraseks uurimisprojekti ülesandeks. Alljärgnevalt saan tutvustada vaid mõnd tahku võlaraamatu materjalist, milles leidub XVI sajandi eesti keele kajastusi.

Kaupmehe arveraamat kui allikas

Kuidas saab kaupmehe keskalamsaksa keeles peetud arveraamat olla eesti keele ajaloo allikas? Ärilistel sissekannetel on raamatupidamise funktsioon ning väga vähe tegemist narratiivsele tekstile iseloomulike tunnustega. Ent kaupmehe arveraamatul on mittenarratiivsusele vaatamata olulisi voorusi. Arveraamatu iga sissekanne sisaldab reeglina mingi äritehingu kirjelduse, mis on enamasti kuupäevaliselt dateeritud,³ lisatud on äritehingu teise osapoole nimi, tehingu iseloom (ostmine, tasumine, võlgu kauplemine), kaubaartikli nimetus ja kauba kogus, hind ning tehingu tingimused (tasumise tähtaeg, pandid vms). Järelikult sisaldab üks sissekanne rea üksikasjalisi tõendeid ning, mis peamine, kirjapandud andmestik on kõigiti usaldusväärne, sest kaupmehe või tema selli sihiks oli täpne arvepidamine.

Meid köidavad ennekõike Ficke sissekanded talupoegadest kundede kohta ja ka muud sellised sissekanded, milles märgitakse mittesakslasi ehk eestlasi. Ficke kaubaraamatut A. f. 38 võib nimetada võlaraamatuks (alamsaksa *schultbok*), sest pea kõik sissekanded märgivad temalt laenamist ehk võlgu kauplemist, olenemata sellest, kas kundedeks olid Tallinna piiskopi lauamõisate või ordumõisate valitsejad, aadlimeestest mõisnikud maalt, eesti või rootsi talupojad. Võlgu kauplemine oli keskajal vana tava ja see osutab pigem vahetuskaubandusele ehk kaupade eest tasumisele kaupadega, mis ikkagi põhines kaubahinna ja muude kulude rahalisel arvestusel. Selline süsteem tähendas sisemaiste kundede sidumist linnakaupmehe äri ja ning hõlbustas olulisel määral kaubatehinguid olukorras, kus sularahas arveldamine võis olla takistatud rahakäibe piiratuse tõttu. Kuigi kaupade võla peale andmine oli seotud mittesakslastest kundede usaldamisega, oli eesti talupoegadest kunded üldarv Ficke äriasjades siiski nii suur, et oli vajalik kõigi tehingute täp-

² Võlaraamatus kirjapandud Eesti külanimesid on avaldatud ka teoses: Johansen 1933.

³ Veel 1540. aastate algul on Tallinna kaupmehed arveraamatute sissekannete dateerimisel kasutanud enamasti kirikukalendrit ja see kehtib ka Ficke kaubaraamatu puhul.

ne kirjapanek. Vaadeldavas Ficke võlaraamatus üksinda on umbes 160 sissekannet eestlastest kundedega, kusjuures paljud neist käisid Ficke kaubahoovis Tallinnas korduvalt. Olgu kohe lisatud, et linnakaupmehelt laenamine ei võimalda otsesõnu väita talupoegade võlastumist, sest väga paljude sissekannete lõppu on lisatud märkus tasumise kohta või on sissekanne läbikriipsutatud, mis on lihtsam moodus tagasimaksmise kinnitamiseks.

Eestlased võlaraamatus

Alljärgnevalt valitud viis väljavõtet eestlaste kohta näitavad võlaraamatu sissekannete võimalusi ja küsitavusi. Esimene näide on struktuuri poolest pigem ebatüüpiline:

Samuti aastal [15]40, 8 päeva enne jaagupipäeva [17.VII] võttis siin üks Järva foogti mees (*man*) nimega *Hynryck Masß*, Ramma küla hirsnik (*Ramma külle recht fynder*), üks penikoorem (*myl*) Preedilt (*Sytsß*), tasuda jõuludeks, samuti ühe katla 3 (Riia) marga eest; samuti veel 6 külimitu soola, üks külimit 8 killingi eest, andku Jumal armu selle tasumiseks (TLA, A. f. 38, fol 145r).⁴

Mehe nimi kõlab pigem saksapärasena, kuid tema amet – Ramma küla hirsnik ehk õiguseleidja, -tundja, osutab siiski eesti päritolule ning kuulumisele küla eliiti. Tema arvatavale jõukusele vihjab asjaolu, et ostetud kaupade väärtus on märgitud rahas ning tasuma pidi ta vist samuti rahas, sest oma saagist tasumise kohustust ja pandi jätmist pole kirja pandud. Hirsniku kodupaigaks oli praegu Järva maakonnas, Järva-Jaani vallas asuv Ramma küla, mis 1540. aastal kuulus Liivimaa ordu Järva foogtile Heinrich von Thülenile. Sissekandes täpsustatakse, et küla asub ühe penikoorma⁵ ehk veidi vähem kui 7,5 km kaugusel Preedilt, mis tollal oli Tallinna piiskopi lauamõis.

Tüüpiline sissekanne Ficke võlaraamatus eestlaste kohta on järgmine:

Samuti aastal [15]41, kolmapäeval pärast püha kolmainsust [15. VI] laenas üks mees (*man*) nimega *Kaku Tonny*s, vabadik (*wabbedyck*) Kaberla (*Kabberla*) külast, 1 punna rukist, peab 8 vakka tagasi tooma; [ta on] isand *Clawes Towe* mees; siin [jättis ta] panti oma naise kaelakee (*weet*) 7 hõbelmehga. See on tasutud (TLA, A. f. 38, fol 141v).⁶

Ficke võlaraamatus pole tavaks kirjutada, et kunde on mittesakslane (*undudesch*) ja/või talupoeg (*bur*),⁷ nad on kirja pandud lihtsalt meestena (*man*), lisades, millise isanda, mõisahärra või mõisa alla üks või teine mees

⁴ Võlaraamatu ortograafilise iseärasusena on sõnasisene *u*-täht enamasti kirjutatud täppidega ehk siis nagu *ü*, kuid seda tuleb lugeda siiski kui *u*. Paraku ühtib selline kirjutusviis näiteks sõna *küla* tänapäevase hääldamise ja kirjutamisega. Sõna algul olev *u* on tollastes alamsaksa tekstides kirjutatud kui *v* (*vnd*, *vp*).

⁵ Vana pikkustühik (alamsks *myl*) ehk nn saksa miil, mille pikkus oli Eesti alal kas 7468 m või teistel andmetel 7420,4 m.

⁶ Selle näite olen varem publitseerinud, vt Kivimäe 1992: 245.

⁷ Võlaraamatus leidub siiski erandeid, 1541 mainitakse näiteks Vigala talupoegi (*büren* vt *Fyckkelen*) või samas üht talupoega (*bur*), *Kyffelle külle* kubjast.

kuulus. Nii nagu eelnevas näites on ka siin mehe nimele lisatud tema sotsiaalne kuuluvus – vabadik.⁸ Harjumaal, Kuusalu vallas olevat Kaberla küla (*Gabriel*) on esmakordselt mainitud juba Taani hindamisraamatus (Johansen 1933: 337), kuid 1541. aastal, mil nimekuju on praktiliselt sama kui tänapäeval, kuulus ta Kodosoo mõisa alla ning selle omanikuna on siin märgitud Clawes Towe (Taube) (Stackelberg 1929–1931: 388). Kaupmehele panti jäetud Kaku Tonnise naise ehe on tagasihoidlik ja märkest tasumise kohta võib järeldada, et pandi sai talupoeg hiljem tagasi.⁹

Kolm päeva hiljem kirjutati võlaraamatusse:

Samuti aastal [15]41 laupäeval pärast Püha Ihu päeva [18.VI] laenas üks mees nimega *Jan Koppelman*, tema naise nimi on *Maddelen*, mehe venna nimi on *Jurgen Koppelman*, 1 punna rukist, [ta elab] *Vüna külleß*, Perila (*Pergel*) küla lähedal, Kiviloo (*Fegefür*) lähedal, [jättis] siin panti ühe väikese kuue (*hoeykeßke*) mõne nirginahaga (*weynych lastken*) ja väikese risti (*krutssseke*) krallidega (*krallen*) ja 16 hõbedast kiviga ning 4 tinast kiviga (*xvj suluer stenen iiij bleyen sten*), peab 8 vakka rukist tagasi andma... (TLA, A. f. 38, fol 135r).

Ficke abiline näitas siin üles põhjalikkust ning pani kirja nii kunde kui ka tema naise ja venna nimed. Lisanimi *Koppelman* on saksakeelne, kuid sellest võib välja lugeda (karja)kopli ülevaataja või muud sellist ametit (vrd Johansen, Mühlen 1973: 254). Teatavasti jäi see saksakeelne ametinimeetus püsima eesti perekonnanimede hulka. Külanime identifitseerimine pole selles sissekandes õnnestunud, kuid tegemist võib olla ka valesti kuulnud ehk vigaselt üleskirjutatud külanimega. Perila ja Kiviloo vahel sellise nimega küla ei õnnestunud leida. Perila mõisa 1691. aasta kaardil on kirjas *Küma-küllä Bj*, mis võiks siin sobida oletuseks (EAA, 1.2.C-III-56: *Pergell Hoff i Johannis Sochen*, 1691). Märkimist väärib aga, millise asjatundlikkusega on alamsaksa keeles üles tähendatud panti jäetud kuub ja selle kaunistused.

Samal päeval leiame võlaraamatust ka järgmise sissekande:

Samuti aastal [15]41 laupäeval pärast Püha Ihu päeva [18.VI] laenas üks mees nimega *Jan Pülck*, *Lodych Towe* mees, Helda külast (*Helde külle*), Juuru kihelkonnast (*Jüre keldekünde*), piki teed Tõdva sillani välja (*den wech vt na Totwenß brügen vt*), 7 vakka rukist, peab punna eest tagasi andma 8 vakka, ... see on tasutud (TLA, A. f. 38, fol 135r).

Mehe nime üleskirjutus on korrektne ja see osutab lisanime *Pulck* suhtelisele populaarsusele XVI sajandi eestlaste juures.¹⁰ Ficke võlaraamatus on 1541. aastal mainitud ka *Jürgen Pulck*, kes oli Johann (von) Plettenbergi talupoeg (TLA, A. f. 38, fol 152r). Helde (praegu Helda) küla oli 1541. aastal Ludwig Tuvele (Taubele) kuulunud Maidla mõisa all (Johansen 1933: 354, 491). Huvitav on sissekandesse lisatud teave, et küla on Juuru kihelkonnas

⁸ Vabadike sotsiaalne staatus XVI sajandi esimesel poolel pole üheselt selge, neid on peetud maata talupoegadeks, kes elasid ja töötasid teiste talupoegade juures kodapoolistena. Vt Ligi 1992: 169.

⁹ Talupojaehetest lähemalt vt Üprus 1947: 138–156; Johansen, Mühlen 1973: 396–401. Pantidest Helmich Ficke talupojakaubanduses on autoril valmimas eraldi käsitus.

¹⁰ Tuntuim on muidugi Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitli skolastik Johann Pulck; vt Vahtra 1997: 20–21.

ja need sõnad on ootamatult kirja pandud eesti keeles, alamsaksakeelse sõna *kerspel* 'kihelkond' asemel on võlaraamatus hoopis *keldekunde*. Üllatav on ka täpsustus, kuidas talumehe elukoht Helde külas paikneb Tõdva silla¹¹ suhtes.

Viis päeva hiljem kirjutati võlaraamatusse:

Samuti aastal [15]41, esmaspäeval enne jaani [20.VI] laenas üks mees nimega *Mattyß Peltjalck pock*, Pirita (kloostri) mõisa (*sünthe Byrten güit*) Seli küla(s) (*Sellyge küllesz*), *Tonnysz Fyent'*i mõisa juures, 5 vakka rukist, peab 1 külimitu vähem kui 7 vakka tagasi andma, siin [jättis ta] panti ühe katla (*ketel*) ja ühe hame [*hammet*], [see] on hoiul magamistoas (*slap hüß*). See on tasutud (TLA, A. f. 38, fol 134v).

Mehe nime üleskirjutus ei luba täie kindlusega väita, kas Mattis oli Peltjala poeg või oli laenaja mees Mattis Peltjala poeg, ning sel juhul on märkimata jäänud mehe eesnimi. *Peltjalck* on omapärane lisanimi, milles *pelt* võib tähendada nii ahjulõõri kaant kui ka varjamisega või (häälikuliselt üsna lähedase) peituminekuga seotut. Sõna *pock* (poeg) lisamine isanimele on XVI sajandil üsna tavaline ja esineb sageli ka Ficke võlaraamatus kirjapandud nimekooslustes (nt *Marküsze Jürge pock Mattysz* Vaskjala külast) (TLA, A. f. 38, fol 138r).¹² *Sellyge külle* on keskajal Harjumaal (praegu Raplamaal) Juuru kihelkonnas olnud Seli küla, mis oli Pirita kloostrile kuulunud Seli mõisa all. Panti antud hame ei pruugi siin ainult tähendada särki, vaid võib olla ka kuub või üldse suurem üleriie (vrd Saareste 1959: vg 160).

Ees- ja lisanimed

Toodud näidete varal saab tõdeda, et Tallinna kaupmehe Ficke võlaraamatu sissekanded 1540. aastate algusest sisaldavad huvipakkuvat materjali eesti keele vanema ajaloo edasiseks tundmaõppimiseks. Ennekõike puudutab see vanu isikunimesid, mille seni veel koostamata kataloogi Ficke võlaraamat kindlasti lisa pakub. Vaevalt leidub siin senitundmatuid vanu eesti isikunimesid, sest 1540. aastad kajastavad isikunimedele suhteliselt hilist ladestust, kus domineerivad kristlikud ja saksa mõjud ning vastavalt muutunud nimekujud (vt Palli 1961: 108–127). Ficke kundede hulgas leidub harva eestiliseks peetud isikunimedega mehi, nagu Uuetalu Naan (*Vteß Tallo Nan*) Jõelähtme (*Jegelecht*) külast, kes 1541. aasta mihklipäeval müüs Tallinnas Fickele heinu ja ostis temalt hobuse (TLA, A. f. 38, fol 156r). Sama eesnime kandis ka *Nan Nyckolaß poeyck*, kes 17. jaanuaril 1539 võttis võlgu ühe mütsi või kübara (*hot*), mille eest lubas jaagupipäevaks tuua leisika heinu (TLA, A. f. 38, fol 181r). 1542. aasta suvel käis Ficke kaubahoovis *Myck Kaüpy poeyk* Haeskast (*Hausst*), kes pidi kaupmehele ühe mütsi või kübara (*hot*) eest häid linu tagasi tooma (TLA, A. f. 38, fol 123r). Soome-ugri nime kandis ka Hanto, *Wabe* (?) küla uus kubjas (*kobyafß*). Tema võttis 1540. aastal Fickelt 1000 latikat (?) ja lubas tasuda kas ühe punna kaertega või maksta 3 veeringut rahas (TLA, A. f. 38, fol 171r). Eripärase nimega oli Pärnu komtuuri kupja

¹¹ Tõdva silda mainitakse sageli XVI sajandi algupoole allikais, kuigi seda pole alati võimalik täpselt lokaliseerida. Vrd Raid 2005: 153, 156; Feldmann, Mühlen 1985: 597 jj.

¹² Vrd ka Palli 1959: 608; tihti peale esineb sõna ka kujul *poick*.

vend *Warbaß*, kes tõi Tallinna 11 leisikat linu (TLA, A. f. 38, fol 180r). Huvi-pakkuv isanimi oli Jaani seegi mõisa alla kuuluva Patika (*Patky*) küla mehel – *Mattysz Barbely poeyck* –, juhul muidugi kui üleskirjutuses pole tehtud viga (TLA, A. f. 38, fol 155r).

Paljusid Markuse, Mattise, Tonnise, Hinriku või Jürgeni nime kandjaid olekski raske sakslastest eristada, kui neil poleks lisanimesid, mis on selgelt eestipärased, sisaldades eesti sõnu või külanimesid. Jägala (*Jackowol*) mehe *Mattysß'e* lisanimi *Lamma lea* (ka *Laemma lea*; 1540) ei jäta kahtlust eesti päritolus. Kiviloo linnusepiirkonda (*im gebede toem Fegeffür*) kuulunud Ravi-la (*Mexsß*) külast *Nykolasß Kap* laenas 1540. aastal Fickelt rukist. Samal aastal ostis Ficke puid mehelt nimega *Wyrrü Sym*, keda võlaraamatus on kahel korral kirja pandud kui *Symen*. On võimalik, et lisanimi osutab mehe Viru päritolule.

Teadaolevalt leidis tollaste lisanimede hulgas ka hüüd- või sõimunimesid. Arvatavasti 1538. aastal on kirja pandud *Jeesael'is* (Jõesalu?) elav *Madlen*, kelle mehe nimi oli *Jurge Olkope*, samas elas ka *Andreß Seasabba* (TLA, A. f. 38, fol 174r). 1540. aasta talvel laenas Fickelt 3 külimitu soola *Mattyß Horepoeyck*, kuid tema lisanimi ei pruugi olla halvustav ning võib osutada külaühiskonna hoiakule vallaslapse suhtes. 1540. aasta märtsi algul külastas Ficke kaubahoovi mees, kes elas Iru taga Loo Perre talus (*achter Hyrrü in eyn gesyn Loo Perre*) ja kelle nimi oli *Peter Saks ße mesß*, kusjuures sama nime kandsid ka tema isa ja poeg (!) (TLA, A. f. 38, fol 171r). On võimalik, et sellises liignimes – Saksemees – peitub mingi saksa seos, kuid see pole sugugi kindel, eriti kui lisada, et juba 1346. aasta paiku oli Tallinnas eestlasest kivimurdja nimega *Sacsemes* (Johansen, Mühlen 1973: 173).

Andrus Saareste üritas eesti muistsete sugunimede (*sic!*) tüpoloogiat kirjeldada juba 1923. aastal, võttes aluseks nn Kullamaa vakuraamatu rikkaliku nimematerjali (Saareste 1923: 136–140; vt ka Eisen 1923: 4–10; Kobolt 1933: 50–54). Põhijoontes on see jäänud kehtivaks tänini ning sellisel moel võib rühmitada ka vahepeal käibesse toodud lisanimede katalooge nagu näiteks eespool mainitud Läänemaa vakuraamatu (1518–1544) ulatuslikku andmestikku (Stackelberg 1929: 78–254), mis muide osaliselt on kõrvutatav ja kattuv Kullamaa vakuraamatuga. Saareste pakutud süsteem pole paraku väga kindel, sest eesti nimed on alamsaksa keeles kirja pandud ortograafia-vaesel ehk isegi ortograafiavabal ajastul (vt lähemalt Kobolt 1929: 129–168; samuti Kobolt 1936: 153–175). Seepärast on ka eesti isikunimede kirjapanemisel alamsaksa kirjakeeles raske oodata ühtlustamise taotlust. Nii näiteks esineb juba mainitud Jõelähtme mees *Vteß Tallo Nan* samal leheküljel kirjutatuna hoopis kujul *Nan Vteß Tallo*. Taoline nimede kirjapaneku vaheldumine pole tundmatu ka tänapäeval.

Ametinimed

Ficke võlaraamatus esineb eestlaste lisanimedes või on neile lisatud sotsiaalsel seisundit või ametinimetusi tähistavaid sõnu. Eelnevalt sai juba mainitud Kaberla küla vabadikku Kaku Tonnist. 1539. aastal elas Rebalas (*Reppelle*) *Mattyß Wabbedycko*, millest nähtub, et vabadik oli tema lisanimi (TLA, A. f. 38, fol 181r). Vaadeldavas võlaraamatus esineb kord lisanimena ka 'mõisnik':

1541. aasta 13. juunil laenas kaupmehelt pool punda rukist *Mattyß Moejsse-nyck* Kodila lähedalt Oela (*Oeylyt*) külast ja jättis panti mehe hallist maavil-lasest (*watmal*) rõivad ja linasest rõivaeseme (TLA, A. f. 38, fol 141r). Kuid Ficke varasemates arveraamatutes leidub nn mõisnike kohta rohkem sisse-kandeid. 1515. aastal oli Helmich Ficke kimbatuses Läänemaal olevate mõis-nike ja nende poegade nimede kirjapanemisega, nii esinevad tal *Tomeß Moünyck* (ka *Moüssenyck*) *pockke*, *Bertelt Monnyck pockke* jne (TLA, A. f. 22, p 121r). Nn mõisnike küsimus väärub eraldi vaatlust, lähtudes Paul Ariste 1965. aastal avaldatud seisukohtadest (Ariste 1965: 105–111).

Muudest ametinimetustest esineb *Hanß Kallemesß* (2. veebruar 1542) ehk eesti keeli usutavasti 'Kalamees'. Paaril korral mainitakse seppasid, nagu *Jacop de Smyt* ja *Tomaß de Smyt* Tallinna komtuuri vakusekülast Vitist (*Pewel*) ning kord sepp Markust (*Marküß eyn smet*; 6. märts 1540), kes elas Rapla kiriku juures *under forsten berch*¹³ ja kelle poeg Jürgen käis linnas rauda (*fat osmünt*) ostmas (TLA, A. f. 38, fol 167r). Siit mitmesuguste küla ametimeeste juurde edasi liikudes tuleb eelmainitud Ramma küla hirsnikule lisada 1538. aastal kirja pandud *Jurgen Wardy* Parila (*Parryl*) külast (TLA, A. f. 38, fol 175v). Vardja nimetus osutab ülevaataja või ka külavanema kohustustele, kuid amet ei pruukinud olla pärandatav niisamuti kui ka kub-jaste puhul (Kiparsky 1936: 75; Ligi 1992: 166). Eraldi ametimehed külas olid kümnise kogujad (alamsaksa keeles *tegeder*), kes tegid äritehinguid linna-kaupmehega kas mõisahärra või oma isanda käsul. 1541. aasta 1. veebruaril tõi Vahu küla (*Wahü kulle*) *tegeder Andreß* kaupmehele kaks sälitist rukkeid, samas aga nimetatakse teda Vahu küla kupjaks (TLA, A. f. 38, fol 140r). Kaup-mehe sellil võis kümnisekoguja ja kupja ameti eristamine olla keeruline, kuid samas võib oletada, et kubjas täitis lihtsalt mitmeid ülesandeid. Kaks näda-lat hiljem tõi Assamalla (*Asßmul*) *tegeder Peter* Tallinna kolm sälitist linna-seid (TLA, A. f. 38, fol 140r).

Kupjaid (Kiparsky 1936: 46) või nende pereliikmeid on Ficke võlaraama-tu sissekannetes märgitud suhteliselt sageli. Usutavalt on tegemist külakub-jastega, millele osutab nende nimedele mõni kord lisatud külanimi. Tihti esi-nevad nad lihtsalt oma Vigala, Kiviloo või Vihula isandate kaubaveo ja tehingute korraldajatena. 17. jaanuaril 1540 olid Tallinnas Vihula mõisahärra Markus van dem Berge kaubaasju ajamas kaks kubjast – *Jacop Peter Poyck kobyas* ja *kobyasß Henne*. Samas ei sega kupja nimetus kaupmeest teda märkimast ka lihtsalt kui Markus van dem Berge talupoeg (*bür*) Henne (TLA, A. f. 38, fol 16r, 17v). Kupja nimetus näib olnud käibel lisanimena, nii on Jõe-lähtme kupja nimeks märgitud *Jacop Kobyasß* (TLA, A. f. 38, fol 138v, 144r). Tallinna lähistel Jägala mõisa alla kuulunud Joa (*Joal*) küla kubjas oli Fickega ilmselt tihedates sidemetes, sest mainitakse nii Joa kupja poega *Jürck'i* kui ka vana kubjast (*de olde kobyasß*) ning tema sugulast (*deß kobyasß süager van Joal Jurge*) (TLA, A. f. 38, fol 10v, 156r). Kaupmehe võlaraamatu sissekannetes leidub seega huvitavaid sotsiaalajaloolisi detaile, kuid nende põhjal ei saa teha püsivamaid järeldusi kupja tähenduse ja rolli üle XVI sajandi algupoole eesti külas. Linnakaupmehe kundede ringi laienemisel ja muut-misel on terve rida juhuslikke tegureid, nagu tutvus, usaldus, traditsioon, liiklusolud vms, mida reeglina on väga raske tuvastada ja rekonstrueerida.

¹³ Ilmselt on mainitud Raikküla mõisa omanikku Luleff Vorstenberchi (Fürstenberg), vt Johansen 1933: 562. Selle osutuse eest olen tänulik Juhan Kreemile.

Külanimed

Võlaraamatu sissekannetes on veel üks oluline vana eesti keele komponent – need on kohanimed, peamiselt külanimed, mida siinses arutelus on juba sage- li esile toodud. Terve rida selles võlaraamatus kirja pandud kohanimedest on avaldatud Paul Johanseni kapitaalses uurimuses Taani hindamisraamatu Eestimaa nimistust. Seepärast pole Ficke võlaraamatu kohanimede kataloog täielikult tundmatu, kuid tal on oluline allikaline väärtus täiendamaks teisi samalaadseid nimekatalooge. Hetkekski ei tohi unustada, et tegemist on pea 500 aasta taguste olusuhetega, mille mõistmine on peaaegu võimatu ülesanne, ja füüsilise maastikuga, kust on pöördumatult kadunud objekte, millest kirjalikes allikates on säilinud vaid nimi, kui sedagi. Nimetatud põhjustel jääb hulk kohanimedid küsitavalt lokaliseerituiks või hoopiski identifitseerimata (Saareste 1923: 145). Käsiteldava võlaraamatu sissekannete tihtipeale pedantne täpsus küla asukoha kirjeldamisel on väga oluliseks abiks kohanimede paigutamisel. 17. juunil 1541 pandi kirja talupoeg *Jan Ketsß* Toomja külast Kuimetsa lähedalt – *vt dem dorp to Tomja Koeymetsße walde* (TLA, A. f. 38, fol 140v). Tähttäheleline tõlge osutab Kuimetsa metsale ehk siis loodusele, mis ehk isegi selle kohanime vormis. Niisamuti ka teadmine, et 11. juunil 1541 on kirja pandud *Vrke Janüß Vrkel'i* külast (tänapäeval Urge küla Kaiu vallas) ja ta oli Pirita kloostrile kuuluva Kostivere (mõisa) talupoeg (*vt dem gebede to Kosstffer sunte Byrten man*) (TLA, A. f. 38, fol 138v). Sarnaseid näiteid võib juba varem esitatud viiele väljavõttele veelgi lisada, kuid käesoleva ülevaate eesmärgiks on vaid kaupmehe võlaraamatu kui allika tutvustamine.

Mitmetes sissekannetes on eesti külanimed esitatud käändes seal, kus alamsaksa keel seda ei eelda ega vaja. Juba mainitud Mattis Peltjala poeg elas *Sellyge küllesß sünte Byrten gut*, kuigi alamsaksa keeles polnuks vaja asetada Seli küla käändesse. Sama näite leiame 14. juunil 1541 kirja pandud *Andresß Kemp'i* kohta, kes oli *vt dem dorp to Vdeß küllesß Reynolt Rosen man* (TLA, A. f. 38, fol 141v). Et sõna küla on siin kirjutatud topeht nii saksa (*dorp*) kui eesti keeles (*külle*) on veel arusaadav, kuid miks on eestikeelne külanimi käändes? Või veel üks näide, kui 31. mail 1541 on sisse kantud *Jacop Dorsyck*, kes on *vt dem dorp to Tamjüsse* (TLA, A. f. 38, fol 138r). Siin võib olla tegemist Tamsi külaga Kuimetsa mõisa alt, kuid jällegi on külanimi käändes. Et mõista selle nähtuse olemust, võrdlesin Ficke võlaraamatu sissekandeid teise Tallinna kaupmehe, Tonnie Smidti nn Narva raamatuga. 1556. aasta 14. märtsi sissekandes mainib Smidt voorimeest *Karrw Mertt vth dem dorpe Tursßa kullas*, kes pidi vedama soola Tallinnast Narva (TLA, A. f. 42, p 81v). Sama aasta 31. jaanuaril saatis Smidt soola Tartu ja voorimehe nimi on kirjutatud *Bertelth Lopera kullas* (TLA, A. f. 42, p 79v), arvatavalt Loopre külast Pajusi vallast (vrd Uustalu 1970: 282). Mõlemad näited ei jäta kahtlust, et külanimed on esitatud kohakäändes, mis kuidagi ei sobi alamsaksa grammatikaga. Need kummastused aga kaovad, kui me mõtleme tingimustele ja oludele, milles sissekanded üles tähendati. Pole vaja erilist kujutlusvõimet aru saamiseks, et sakslasest kaupmees või tema sell kirjutas üles eesti talupoega- de, olgu kundede või voorimeeste vastuseid neile esitatud küsimustele ning need vastused kõlasid loomulikult eesti keeles. Mittesaksa keelt pidid saksa kaupmehed mingil määral oskama, mõned olid seda vast isegi noores põlves

siin maal õppinud. Oma keeleoskusega panid nad küsimusele „kus külas elad?” saadud vastused alamsaksa keeles kirja, et Mattis Peltjala poeg elas *Sellyge* külas, voorimees Bertelt aga *Lopera* külas ning ainult sellisel moel ilmuvad alamsaksakeelses tekstis eesti sõnad nende õiges kohakäändes. Õigupoolest on Helmich Ficke kundede identifitseerimise fraas (nimi, lisanimi, kelle poeg, naise, isa või venna nimi, külanimi, mõisa ja isanda nimi) tervikuna üles kirjutatud eesti keelest, kuigi saksa sõnadega, aga selle arvamise tõestamine vajab iseseisvat filoloogilist operatsiooni nii alamsaksa kui eesti keele seisukohalt.

Kokkuvõte

Siinse käsitluse algne siht oli tutvustada, milliseid võimalusi pakuvad vanema eesti keele edasiseks uurimiseks Tallinna kaupmeeste arveraamatud ja konkreetset Helmich Ficke võlaraamat aastaist 1536–1542. Esitatud näidete varal õnnestus tuvastada, et võlaraamatu sissekandeis leidub suur hulk vanu isiku- ja kohanimesid, mis pole tänini teaduslikku käibesse jõudnud. Põgus sissevaade Ficke võlaraamatu sissekannetes esinevatele isiku- ja kohanimedele võimaldab aga väita, et need on kirja pandud eesti talupoegade endi suust, ning oletada, et sel moel alamsaksakeelses tekstis fikseeritud eesti keel on säilitanud ometi terve rea eesti keele vorme näiteks kohakäändeis. Kuulda poole aastatuhande taguse eesti keele kaja neis vanades tekstides on innustav ja ärgitav tulemus pärast vaearikast uurimisreisi Liivimaa kaupmeeste unustatud maailma. Kuid Ficke võlaraamat on vaid üks allikas Tallinna XV–XVI sajandi kaupmeeste unikaalsest kollektsioonist, mis loodetavasti juhatab uurijaid taolisi keeleajaloolisi rännakuid jätkama.

Arhiivimaterjalid ja kirjandus

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

TLA = Tallinna Linnaarhiiv

A r i s t e, Paul 1936. Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest. – Eesti Keel, nr 1, lk 1–14; nr 2, lk 42–46.

A r i s t e, Paul 1965. *Moo ja mõis*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11. Tallinn, lk 105–111.

E i s e n, Mattias Johann 1923. Risti- ja sugunimed Tartu-Võru maakonnas a. 1582. – Eesti Keel, nr 1, lk 4–10.

E l s t r o k, Helmut 1999. Sõbrakaubandus – sepralaitos. Tallinn: H. Elstrok.

F e l d m a n n, Hans, M ü h l e n, Heinz von zur (Hg.). 1985. Baltisches historisches Ortslexikon. Teil I. Estland (einschliesslich Nordlivland). Bearbeitet von Gertrud Westermann. Köln–Wien: Böhlau Verlag.

J o h a n s e n, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. I–II. Kopenhagen: H. Hagerup, Reval: F. Wassermann.

J o h a n s e n, Paul 1935. Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglastest. – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 433–436.

J o h a n s e n, Paul, M ü h l e n, Heinz von zur 1973. Deutsch und Undeutsch im

- mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15.) Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- Kerkkonen, Gunvor 1959. Bondesegel på finska viken: kustbors handel och sjöfart under medeltid och äldsta Wasatid. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland; N. 369.) København: Munksgaard.
- Kerkkonen, Gunvor 1977. Borgare och bondeseglare. Handelssjöfart på Reval genom och i SV-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal. Kring tvenne skuldböckers notismaterial detaljutredningar och reflexioner. (Historiallisia Tutkimuksia 106.) Helsingfors: Suomen Historiallinen Seura.
- Kiparsky, Valentin 1936. Fremdes im Baltendeutsch. (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsingfors XI.) Helsinki.
- Kivimäe, Jüri 1992. Põllumajanduse turusidemed. – Juhan Kahk (peatoim), Eesti talurahva ajalugu I. Tallinn: Eesti Raamat, lk 234–250.
- Kobolt, Erich 1929. Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafia. – Eesti Keel, nr 7/8, lk 129–168.
- Kobolt, Erich 1933. Vanemaid isiku- ja kohanimed. – Eesti Keel, nr 2, lk 50–54.
- Kobolt, Erich 1936. Zur Orthographie des ältesten estnischen Buches. – Beiträge zur Kunde Estlands, XX. Bd., H. 5, lk 153–175.
- Ligi, Herbert 1992. Talurahva sotsiaalne liigendus ja õiguslik olukord. – Juhan Kahk (peatoim), Eesti talurahva ajalugu I. Tallinn: Eesti Raamat, lk 164–179.
- Mickwitz, Gunnar 1938. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. IX. 8.) Helsingfors.
- Niitemaa, Vilho 1952. Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, sarja B, nide 76,2.) Helsinki: Suomalainen Tieteakatemia.
- Palli, Heldur 1959. Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 595–608.
- Palli, Heldur 1961. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust XIII–XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik. Koost Ea Jansen. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 108–127.
- Raid, Tõnu 2005. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap OÜ.
- Saareste, Andrus 1923. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel, nr 4, lk 97–104, nr 5/6, lk 136–149.
- Saareste, Andrus 1959. Eesti keele mõisteline sõnaraamat II. Stockholm: Vaba Eesti.
- Stackelberg, Friedrich Baron. 1926. Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII, lk 143–282.
- Stackelberg, Friedrich Baron. 1929. Das älteste Wackenbuch der Wiek. (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927. Tartu: C. Mattiesen, lk 78–254.
- Stackelberg, O. M. von 1929–1931. Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke.
- Uustalu, Koidu 1970. Eesti laene endisaegsete saksakeelsete kohanimede seas. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 280–288.

- Vah tre, Sulev (koost) 1997. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Tallinn: Olion.
- Vilk una, Kustaa 1964. Suomalais-virolainen sepralaitos. – Kotiseutu, nr 2, lk 6–19.
- Ü pr us, Helmi 1947. Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. Uus sari I (XV). Tartu: Teaduslik Kirjandus, lk 138–156.

The Echo of Vernacular Estonian in Helmich Ficke's Account Book, 1536–1542

Keywords: peasant trade, history of personal names and place names, orality and literacy

This essay endeavours to call attention to the collection of sixteenth century merchants' account books held in the Tallinn City Archives, which can be used as a valuable resource in the study of the Estonian language in the late medieval and early modern period. The more specific focus is the so-called debt book (Schuldbuch) of Revalian German merchant Helmich Ficke (d. 1542), which is written in Middle Low German, and which contains c. 160 entries of business transactions with Estonian peasants in the years 1540–1542. The merchant gave the peasants small quantities of goods (e.g. grain, salt, malt) on credit, in return for a guarantee, usually in the form of peasant jewelry and items of clothing, etc. The peasants repaid the loan with interest from the new harvest, upon which the pledge was returned.

The entries in Ficke's debt book often contain very detailed identifying descriptions (given name, last name, whose son, the names of peasant women, fathers or brothers; the names of the village, manor, and the manorial lord), in which one can find numerous Estonian proper names, place names, and other Estonian language words. Of particular importance are the names of Estonian villages left in the locative case in places where the Low German text does not call for the use of the locative. These circumstances allow us to suppose that the village names marking the peasants' place of origin were transcribed into Low German from oral Estonian speech. Such material enriches our knowledge of the social history of the Estonian language, provides interesting additions to the catalogue of late medieval Estonian proper names and place names, and enables us to hear, in the account books of German merchants, an echo of the Estonian language across the distance of almost five hundred years.

Jüri Kivimäe (b. 1947), University of Toronto, Department of History, Elmar Tampold Chair of Estonian Studies, Professor of History, jkivimae@chass.utoronto.ca